

Máchův jamb a prostředky zeslabování konfliktu jazyka a metra

— Robert Ibrahim – Květa Sgallová —

Není sporu o tom, že Karel Hynek Mácha patří k našim nejprobádanějším básníkům. Pozornost byla věnována leccemus (v 19. století především Máchovu životu, srovnání s literárními současníky, ať domácími, či zahraničními), a přirozeně také jeho verši. Ačkoliv v průběhu 19. století prodělalo máchovské bádání značné peripetie, Máchova verše (řekněme raději raději verše Máchova *Máje*, protože verše mimo *Máj* se dobovému kontextu nijak nevymykaly; srov. Červenka 1998: 486) se to příliš netýkalo – pozornost se totiž soustředila především na ideje, forma byla tradičně považována za roucho, do nějž je obsah zabalen.¹ Pokud se pozornost přece jen věnovala estetickým kvalitám Máchových básní, předmětem zájmu byl většinou rým (kterému se v tomto příspěvku věnovat nebudeme).

Zajímavější práce pokoušející se postihnout některé novátorské rysy Máchovy umělecké metody najdeme až na začátku 20. století

---

1 Srov. např. co napsal Tyl o Klácelovi („Již proto mi vítaně zněla Klácelova lyra, že se odvážil básnictví naše od pouhého klinkání nebo noh počítání k věcem důležitějším obrátiti.“) nebo Sabina v *Úvodu povahopisném* o Máchových kritikách („Libozvuk, přízvuk, rým i měra, vše je dokonalé – ale poezie ani za mák.“). Oba citáty in Havel – Vašák 2004: 47, 222.

(Václav Flajšhans, Arne Novák, František Václav Krejčí) nebo později u Jana Menšíka (autor pokládá za jeden z pramenů Máchova veršového novátorství polské básníky, které Mácha prokazatelně četl). Vrchol máchovského bádání (nejen o verši) spadá do třicátých let, což souviselo jednak s Máchovým výročím a jednak s celkovou – i politickou – situací (nejdůležitější práce jsou obsaženy ve sbornících *Torso a tajemství Máchova díla*, 1938; *Karel Hynek Mácha. Osobnost, dílo, ohlas*, 1937, a *Věčný Mácha*, 1940). Z různých menších příspěvků této doby je třeba připomenout článek Karla Čapka („Máchovy kantilény“, 1936), který již tenkrát vyslovil mnoho podstatného o polymetrii *Máje*.

Kdo prochází bohatou máchovskou literaturou, jistě není překvapen, když po všeobecných charakteristikách a po některých detailních pozorováních o verši *Máje* v pracích starších literárních historiků najde zcela zásadní rozbor máchovského jambu (tzv. jambu romantického – v protikladu k jambu realistickému) v textech pražských strukturalistů, zejména Romana Jakobsona.² Jakobson si v souvislosti s Máchovým jambem všiml možnosti přesunu přízvučky z předložky na jméno, resp. toho, že pokud připadá na lehkou dobu hlavní přízvučky složeného celku (tj. celků zahrnujících buď kompozitum, nebo slovo s předchozí předponou nebo předložkou), pak je ve verši rozpor mezi metrickým schématem a jeho jazykovou výplní méně ostrý a citelný (Jakobson 1995b: 434). Motivacím výskytu přízvučky víceslabičného slova na slabé pozici se na materiálu českého verše 19. století dále věnují Červenka – Sgallová – Kaiser (1995: 103n), kde se také mluví o tzv. inherentních motivacích, což jsou případy, kdy dochází k využití předložkových spojení, předpon a kvantity, přičemž právě tyto případy mívají zásadní podíl na všech nemetrických přízvucích daného textu. V následujících řádcích se budeme těmto inherentním motivacím nemetrických přízvuků věnovat na příkladu Máchových jambů.³

Nejprve si ale musíme definovat podmínky, za jakých je daný verš považován za metrický. Metrické schéma českého jambu lze vyjádřit

2 Podle Romana Jakobsona (1995a a 1995b) má romantický jamb následující charakteristiky: vnáší vzestupný rytmus i dovnitř verše; zavádí mezislovní předěly a syntaktické přestávky po sudých slabikách (dosahuje toho proklitiky, na slabé době je začátek slov); usiluje zeslabovat spojitost mezi přízvukem a mezislovním předělem; pro zdůraznění rytmického spádu užívá kvantity; jednotlivé slovo může mít v různém kontextu různě přízvuk.

3 Vedle zmíněných prací bychom chtěli připomenout také Červenkovu analýzu polymetrického uspořádání *Máje* (Červenka 1995), která ukázala využití veršů různého charakteru (různé slabičné délky, vyznění, zachování nebo porušování jambického metrického půdorysu) a jejich střídání vzhledem k sémantické stránce díla.

následující posloupností znaků S (strong, silná pozice) a W (weak, slabá pozice):

$$W_1 S_1 W_2 S_2 W_3 S_3 W_4 S_4 \dots W_n S_n (W_{n+1})$$

Sto procentní realizace českého přízvučného jambu by nastala za situace, že by na všech silných pozicích byly přízvučky a zároveň by nebyly na slabých pozicích. Taková realizace metra je však ve slovanských versifikacích velmi ojedinělá, dochází totiž k případům, kdy je přízvuček na silné pozici vypuštěn (mluvíme jen o hlavním přízvučku, s vedlejším přízvučkem, který nepokládáme za konstitutivní prvek rytmu českého verše, nepočítáme) a/nebo kdy se na slabé pozici objeví přízvuček jednoslabičného slova (ten je tolerován z toho důvodu, že jednoslabičné slovo je z levé i pravé strany odděleno mezislovním předělem). Za daleko větší konflikt s normou je považován přízvuček víceslabičného slova na slabé pozici – takovéto jambické a trochejské verše jsou hodnoceny jako nemetrické.

Romantické jamby *Máje* bývají chápány jako sylabotónické nepravidelné verše (sylabizovaný sylabotónismus, což souviselo s dobovým vlivem folklorní poezie), čímž se myslí, že v nich dochází k výskytu přízvučku víceslabičného slova na slabých pozicích. To lze hodnotit negativně (jeden z našich největších básníků, a těch chyb!) nebo pozitivně (romantik a velký básník, který se nenechává spoutat pravidly a jeho verš neupadá do monotónnosti) nebo – a to je přístup moderní metriky – to lze jen konstatovat. Konstatujeme to tedy a v dalším výkladu nás bude zajímat, jestli jsou tyto konflikty metra a jazyka záměrně obnažovány nebo jestli nejsou nějakým způsobem zmírňovány.

Jambů, které by měly alespoň na jedné slabé pozici verše přízvuček polysylaba, je v *Máji* opravdu hodně: zhruba 87 %. Zhruba v 60 % se ale jedná o přízvuček na první slabé pozici, tedy na první slabice jambické řady. To není v českém jambu (resp. v jambech versifikací těch slovanských jazyků, které mají iniciální stálý přízvuček) nic neobvyklého a je to chápáno jako jedna z možností (ta nejvolnější), jak vyřešit incipit vzestupného verše. Prostředkem, který zmírňuje konflikt metra a jazyka, je předchozí meziveršový předěl.

U incipitů se ještě na chvíli zastavme. Vyjděme z toho, že při zkoumání jednotlivých jevů musíme brát v úvahu kontext, v kterém se příslušné verše nacházejí, a nezkoumat tyto jevy odděleně od ostatních prvků. Právě při realizaci incipitů nacházíme dost podstatný rozdíl mezi delšími a kratšími verši. Daktylský začátek verše, do kterého vedle

nejpočetnější skupiny tříslabičného slova započítáváme i předložkové pády a kombinaci dvojslabičného a jednoslabičného slova, se výrazněji uplatňuje v delších verších: v alexandrinech *Máje* ho najdeme skoro v 60 %, což souvisí také s tím, jak šestistopý jamb může přecházet v čtyřstopý daktyl. U osmislabičného jambu, který je v *Máji* nejčastějším rozměrem, má čistě jambický počátek ve tvaru x Xx (včetně poměrně málo častých konfigurací X Xx a x X x) nad daktylským incipitem jen mírnou převahu. Zato se zde vyskytuje nejvíce kombinací, které porušují jambické schéma, například Xx Xxx, ale i Xxx x/ či x Xxx/ (je to slabá pětina všech těchto osmislabičných jambů). Incipity Xxx x nebo x Xxx mohou vést, pokud za nimi následuje výrazná pauza, k členění verše na dvě symetrické části, ale k porušení jambického metra může dojít jen tehdy, když po pauze následuje víceslabičné slovo, jehož přízvuk pak připadá na 5. slabiku („Obrátí se. – Utichl hlas –“ nebo „Ne vinou svou! – V života sen“). Naproti tomu kombinace Xx Xxx sice narušuje jambický půdorys akcentací 3. slabiky, ale klauzule těchto veršů se plně podřizuje jambickému schématu. Přitom je zajímavé, že v některých verších by bylo možné inverzí dosáhnout naprosté shody s jambickým metrem, např. verše 11 (= 767), 236, 275, 383 (= 413), 473, ne ovšem bez sémantického posunu: na první pozici ve verši se tak někdy uplatněním poslopností dvoj a tříslabičného slova dostane důležité substantivum („Hrůzou umírá“, „Vězeň zapomněl“, „oko spočívá“).

V ženské variantě čtyřstopého jambu tvoří jambické začátky (obdobně jako u alexandrinu) pouze třetinu veršů, převládají tu daktylské varianty; tyto devítislabičné verše se však shodují s osmislabičným jambem pokud jde o množství zvláštních incipitů, které porušují jambický půdorys.

Od incipitů obrátíme pozornost zpět k nemetrickým veršům *Máje*. Dalších zhruba 22 % nemetrických veršů *Máje* má přízvuk víceslabičného slova na čtvrté slabé pozici metra, tj. sedmé slabice verše – ve dvou třetinách se ale jedná o alexandriny s cézurou po šesté slabice, tedy členěním 6+6 nebo 6+7, což lze chápat jako dva třístopé jamby, a tak se vlastně jedná o totéž jako v předchozím případě, neboť přízvuk připadá na první slabiku druhého půlverše, tedy slabiku po silném mezislovním předělu.

Než se pustíme dále, podívejme se na notoricky známé úvodní čtyřverší *Máje*:

Byl pozdní večer – první máj –
 večerní máj – byl lásky čas.
Hrdliččin zval **ku** lásce hlas,
 kde borový **zav**áněl háj.
 (Mácha 2002: 13)

První verš je zcela pravidelný jamb s jednoslabičným incipitem, druhý verš má přízvuk víceslabičného slova na první slabé pozici, třetí a čtvrtý verš mají přízvuk víceslabičného slova na třetí slabé pozici. Problematiku druhého verše jsme si osvětlili, zajímat nás bude třetí a čtvrtý verš: v prvním případě je konflikt metra a jazyka realizován přízvukem na předložce, ve druhém na předponě, v obou případech je také ještě následující slabika dlouhá. Jak uvidíme dále, Mácha jako by tímto úvodem předjímal, jakým směrem se bude ubírat rytmičtější jeho jambů.

Pokusme se nyní zbýlé (po odečtení veršů s přízvukem víceslabičného slova na první slabé pozici, resp. na čtvrté slabé pozici v alexandrinech) nemetrické jamby *Máje* nějak klasifikovat. Nejčastější (pětina těchto zbylých veršů) je výskyt předpony na slabé pozici, velmi často je na této pozici také předložka (zhruba 14 % zbylých veršů) nebo se jedná o případ, kdy se nachází po vnitroveršovém syntaktickém předělu (dalších 14 % zbylých veršů). Poměrně málo případů se týká toho, že na následující slabice po nemetrickém přízvuku je délka (zhruba desetina zbylých nemetrických veršů), ale počet těchto veršů se znatelně zvýší (až na zhruba jednu třetinu), pokud započítáme i ty případy, kdy kvantita doprovází jiný typ (předpona na slabé pozici).⁴

Můžeme si povšimnout, že jednotlivé typy lze rozdělit podle příslušnosti k lingvistickému plánu: motivace fonetické (kvantita), morfologické (předložky a předpony) a syntaktické (mezislovní předěl). Nejprogresivnějším prostředkem zeslabení konfliktu metra a jazyka u Máchy je syntaktický předěl (zejména meziveršový), kvantita, velmi významnou roli ale hrají také prostředky morfologické, což vynikne zejména ze srovnání s Nerudou a Vrchlickým (viz níže).

4 Na okraj dodáváme, že v obrození nepanovala ohledně českého přízvuku shoda: srov. např. *Počátkové českého básnictví z roku 1818* (přízvuk nemusí být vždy na první slabice slova, zvláště je-li touto slabikou předpona, což by mohl paradoxně být vliv němčiny, v níž jsou prefixální slabiky nepřízvučné) nebo ve třicátých letech (zrovna v době, kdy Mácha začal psát svůj *Máj*) opožděně vydaný výbor z Puchmajerovy poezie (*Fialky*, 1833), který obsahoval autorovu předmluvu z roku 1820 týkající se např. eventuální náhrady přízvuku délkou.

Nemetrických veršů, u nichž není zřetelná motivace po zeslabení nemetričnosti, je mezi jamby *Máje* asi desetina. Ačkoli nepopíráme, že by se mezi nimi nenašly verše, u nichž by bylo možné nějakou motivaci nalézt (např. verš „měj hanu světa, měj kletbu mou“ by samozřejmě šlo vysvětlit jako verš, u něž je patrná cézura po páté slabice, a tak se jedná de facto o podobný případ jako u alexandrinu 6+6), uvedme již jen jedno pozorování: podíváme-li se na levý kontext (tedy na slabiku předcházející slabice, u níž došlo k porušení normy), všimneme si, že se ve většině jedná o nepřízvučnou slabiku víceslabičného slova a jen v několika málo případech o přízvučné jednoslabičné slovo, což odpovídá podobnému pozorování Miroslava Červenky (Červenka 2006: 67nn). Opět se jedná o prostředek zmírňující konflikt metra a jazyka.

Pro srovnání jsme udělali drobné sondy do poezie Jana Nerudy a Jaroslava Vrchlického. V „Divokém zvuku“ Jana Nerudy (sb. *Knihy veršů*, 1867; prvních 200 jambických veršů) je zhruba pětina veršů, v nichž se přízvuk víceslabičného slova ocitá na slabé pozici (u Máchy to jsou zhruba dvě třetiny veršů). V naprosté většině případů se jedná o přízvuk na první slabé pozici, a tedy o využití meziveršového předělu, ze zbylých případů jsou jen dva verše bez prostředků zahlazujících střet metra a jazyka, ve zbylých verších se objevují všechny uvedené typy (vzorek je ale příliš malý na to, abychom mohli určit, který typ je nejproduktivnější). V *Roce na jihu* (1878) Jaroslava Vrchlického (500 jambických veršů) je podobně jako u Nerudy zhruba pětina veršů, v nichž se přízvuk víceslabičného slova ocitá na slabé pozici. Ve třech čtvrtinách se jedná o přízvuk na první slabé pozici, v naprosté většině případů je konflikt oslaben nejen využitím meziveršového předělu, ale také předložky (incipit začíná předložkovým pádem). Předložka hraje u Vrchlického největší roli i ve zbylých případech. Nemetrických veršů bez jakékoli zřejmé motivace je v celém souboru jen 9 a je zajímavé, že se mezi nimi objevují i případy, kdy se konflikt týká slov, která mohou fungovat jako máchovská aluze: hrdlička, mladost, blankytnou.

Shrneme-li, k čemu jsme došli, pak můžeme konstatovat, že Máchův jamb v *Máji* se sice vyznačuje zvýšeným výskytem přízvuků víceslabičných slov na slabých pozicích, ale zároveň lze vysledovat konkrétní prostředky, kterými se autor snažil tyto konflikty metra a jazyka zmírnit, přičemž velmi nápadné je využití prostředků morfologických, což bychom snad (výzkum by musel být proveden na daleko větším materiálu) mohli přičíst Máchovu autorskému stylu.

Prameny

MÁCHA, Karel Hynek

2002 „Máj“, in idem: *Básně*, eds. Miroslav Červenka, Marta Soukupová (Praha: Nakladatelství Lidové noviny), s. 9–44 [1836]

NERUDA, Jan

1951 „Knihy veršů“, in idem: *Knihy básní*, ed. Rudolf Skřeček (Praha: Orbis), s. 77–337 [1868, 1873]

VRCHLICKÝ, Jaroslav

2000 „Rok na jihu“, in idem: *Intimní lyrika*, ed. Milada Chlábková (Praha: Nakladatelství Lidové noviny), s. 7–143 [1878]

Literatura

ČERVENKA, Miroslav

1995 „Polymetrie Máje“, in Miroslav Červenka, Květa Sgallová: *Ž večerní školy versologie 3. Polymetrie. Metrika překladu* (Praha: ÚČL AV ČR), s. 7–33 [1983]

1998 „Máchovo místo ve vývoji českého verše“, *Česká literatura* 46, č. 5, s. 482–489

2006 *Kapitoly o českém verši*, eds. Květa Sgallová, Jiří Holý (Praha: Karolinum)

ČERVENKA, Miroslav – SGALLOVÁ, Květa – KAISER, Petr

1995 „Hlavní česká přízvučná metra v 19. století“, in Miroslav Červenka, Lucylla Pszczołowska, Dorota Urbańska (eds.): *Słowiańska metryka porównawcza 6. Europejskie wzorce metryczne w literaturach słowiańskich* (Warszawa: Instytut Badań Literackich), s. 75–143

HAVEL, Rudolf – VAŠÁK, Pavel (eds.)

2004 *Literární pouť Karla Hyňka Máchy. Ohlas Máchova díla v letech 1836–1858* (Praha: Academia) [1981]

JAKOBSON, Roman

1995a „O překladu veršů“, in idem: *Poetická funkce*, ed. Miroslav Červenka (Jinočany: H & H), s. 145–147 [1930]

1995b „K popisu Máchova verše“, *ibid.*, s. 427–476 [1938]

Mácha's iamb and devices to weaken the conflict between language and meter

The paper follows up the results of structuralist verse theory (Roman Jakobson, Miroslav Červenka). The analysis of Mácha's iamb used in his poem *Máj* (May, 1836) is based on observation of the relationship between the chosen meter and the language, and mainly on the explanation of the conflict between those two, which occurs when the first (therefore stressed) syllable of a polysyllabic word matches the weak (e.g. odd) position of the verse line. There are 87% of such lines in *Máj*, but in most of these cases the stressed syllable is occupying first verse position (or the position subsequent to caesura), which in Czech versification is seen as an acceptable alternative to the monosyllabic iambic incipit (the meter-language conflict is weakened by the verse boundary or by a caesura). In the remaining cases, the violation is weakened by syntactic boundaries and vowel lengths. Worthy of note is the morphological organisation of the unmetrical lines as well (such as preposition or prefix occupying weak position) – the preference of particular configurations may be seen as being the part of the author's individual style. A considerably higher number of unmetrical iambs in *Máj*, and the possible differences in the ways the meter-language conflict is weakened is demonstrated in a comparison with Jan Neruda's and Jaroslav Vrchlický's iambs.

Keywords

19th century Czech poetry, structuralism, iamb, meter-language conflict